

YUKARI DICLE HAVZASINDA DEMİR ÇAĞI GÖÇERLERİNDE DEVAMLILIK, DÖNÜŞÜM VE DEĞİŞİM: BİR SOSYAL ARKEOLOJİK DEĞERLENDİRME

CONTINUITY, TRANSFORMATION AND CHANGE IN IRON AGE NOMADIC COMMUNITIES IN THE UPPER TIGRIS REGION: A SOCIAL ARCHAEOLOGICAL ASSESSMENT

Makale Bilgisi

Başvuru: 14 Ocak 2019
Hakem Değerlendirmesi: 25 Mart 2019
Kabul: 22 Kasım 2019

Article Info

Received: January 14, 2019
Peer Review: March 25, 2019
Accepted: November 22, 2019

DOI : 10.22520/tubaar.2019.25.008

Ayşe Tuba ÖKSE *

Anahtar Kelimeler: Göçebe Hayvancılık, Mevsimlik Yerleşim, Yukarı Dicle, Demir Çağı, Sosyal Arkeoloji

Keywords: Nomadic Pastoralism, Seasonal Dwelling, Upper Tigris River, Iron Age, Social Archaeology

ÖZET

Yukarı Dicle havzasında Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında yürütülen kurtarma kazıları, Demir Çağı boyunca yerel kültürün yaklaşık 800 yıl boyunca hangi bakımdan ve hangi oranlarda değişime uğradığı ve kendine özgü öğeleri nasıl koruduğunu ortaya çıkartmıştır. Orta Assur krallığının MÖ 1050 yıllarında Yukarı Dicle havzasından çekilmesinin ardından Doğu Anadolu kökenli göçebe topluluklar bölgeyi kışlık konaklama alanı olarak kullanmıştır. Konaklama alanları mevsimlik olduğundan, basit mimarili barınaklardan oluşmuş, kaplarını ihtiyaçları kadar kendileri üretmişlerdir. Bu toplulukların yaşam tarzlarını ve materyal kültürlerini Hellenistik döneme kadar sürdürmelerine karşın, zaman içerisinde gözlemlenen değişim, kültürün siyasi iktidarların düzenlediği zorunlu göçlerden ve bölgeye getirdikleri yeni ürünlerden etkilenerek değişim geçiren dinamik yapısını göstermiştir. MÖ 9. yüzyılda Yeni Assur İmparatorluğu'nun bölgeye egemen olmasının ardından başlayan değişim sürecinde bazı toplulukların mevsimlik barınaklarını kullanmalarına karşın bazılarının bunları daha kalıcı hale getirmeleri, besin ekonomilerinin büyük ölçüde kalıcı olmasına karşın, yaşam tarzında değişim sürecine girdiklerini göstermiştir. Bu süreçte kullandıkları kaplar arasında aynı coğrafyaya yerleştirilen diğer toplulukların kullandığı malzemeleri de

* Prof. Dr. A. Tuba Ökse, Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Umutepe/Kocaeli.
E-mail: tubaokse@yahoo.com. ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3533-8936>

katmaya veya bunların biçimlerini taklit etmeye başlamaları, bu sürecin göstergeleri arasındadır. Bu durum, yerli göçer toplulukların beslenme ve sofraya düzenlerinde de değişim meydana geldiğine işaret etmektedir. Değişime uğrayan maddi ve manevi özelliklerin çevreden etkilenme ve politik düzenin baskısı gibi etmenlere bağlanmasına karşın, değişimlerin devamlılık gösteren özelliklerden çok daha az olması, bu toplulukların kültürel öğelerini büyük ölçüde koruduklarını göstermiştir. Yaşam tarzlarındaki ve besin ekonomilerindeki kalıcılık, bu grupların MÖ 7. yüzyıl sonunda Yeni Assur İmparatorluğu'nun yıkılışından, bölgede Hellenizm krallıklarının egemen olduğu MÖ 3. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmelerini sağlamıştır. Bu çalışmada, bu toplulukların maddi kültür kalıntılarından yola çıkılarak toplum yapısı, yaşam tarzı ve üretimlerdeki değişimler ve kalıcı unsurlar, toplumsal varlığı sürdürme üzerinden farklı sosyolojik ve arkeolojik yaklaşımlar doğrultusunda yorumlanmıştır. Bu toplulukların yaşadığı devamlılık, dönüşüm ve değişimler toplumsal dinamikleri ve dış etkenlere göre biçimlenmiştir.

ABSTRACT

The rescue excavations carried out within the Ilisu Dam and HEPP Project in the Upper Tigris Basin revealed evidence on how and how intensive the local culture throughout the Iron Age developed and changed within about 800 years, how local properties remained stable. Following the withdrawal of the Assyrian kingdom from the Upper Tigris basin in 1050 BC, nomadic communities of Eastern Anatolian origin used the area as winter pastures. Seasonal pastures bear simple dwellings and self-produced vessels for own use. Although these communities continue their lifestyles and material cultures until the Hellenistic period, the change observed over time has shown the dynamic nature of the change, influenced by forced migrations organized by the political power and influenced by new products brought to the region. Following the domination of the Neo-Assyrian Empire in the 9th century BC, some of these communities used more permanent seasonal shelters determining a new process of change in lifestyle; however, food economies remain mostly the same. This process demonstrates change in daily life by means of pottery assemblages; nomadic communities started to use also the material of sedentary communities living in the same region or imitated their vessels. This fact indicates a change in the nutrition and table arrangements of the local nomadic communities. Despite the fact that the material and moral characteristics of change are influenced from the pressure of the political order, continuing cultural elements show mainly permanent cultural assets. The lifestyles and food economies has allowed these groups to maintain their assets from the collapse of the New Assyrian Empire at the end of the 7th century BC to Hellenistic domination in the 3rd century BC. In this study, the lifestyle, changes in production, permanent cultural elements and continuity of social structure is interpreted on the basis of material culture, in the light of different sociological and archaeological approaches. The continuity, transformation and changes experienced by these communities are shaped according to their social dynamics and external factors.

GİRİŞ

Toplumların deneyimleri her kuşağın önceki kuşaktan devraldığı, içselleştirerek yaşadığı ve yeni yaşam koşulları ile uyumlu hale getirdiği kültürel mirastır. Émile Durkheim gelenekleri bireyin bilinçleri dışında var olan ve bireye istemi dışında kabul ettirilen olgular olarak tanımlar¹. Topluma doğan her birey, bu geleneksellik içerisinde doğar, onu hazır bulur ve bir ölçüde kendi katkısını da ekleyerek sonrakilere devreder. Gelenek Edward Shils'e göre geçmişten günümüze aktarılan her şey², Gordon Marshall'a göre belirli davranışsal norm ve değerleri benimseyip aşıl原因an, gerçek ya da hayali bir geçmişle süreklilik gösteren ve yaygın biçimde benimsenen ritüeller veya sembolik davranış biçimleriyle ilişkili toplumsal uygulamalardır³.

İbn-i Haldun'a göre içinde birey, grup ve kurumların yer aldığı, sosyal etkileşimlerin gerçekleştiği, değişen ve yenilenen, belli bir düzeni olan yapılaşmış bir bütün olarak tanımlanan toplumsal yapıların çap ve yoğunluğunu belirleyen, grup dayanışmasıdır ve bunu yansıtan örgütlenme biçimi de ilişkileri düzenleyen kurallar ile geleneklerden oluşan aşiret sistemidir⁴. Bu yapıda insanların ilişkileri, paylaşımı, düzeni, yardımlaşması, birbirine destek ve koruma sağlaması geleneksel yasalarla (törelere) düzenlenir. Bireyselliğin çok az yer kapladığı, toplumsal farklılıkların az olduğu bu toplumlarda uyum aile, din gibi temel toplumsal düzenlemeler aracılığıyla sağlanır. Toplumun bireylere ortak inanç ve duygular (kollektif bilinç) aracılığıyla yaptırım gücü vardır, ortak ihtiyaçlar bu şekilde karşılanır, uyulması gereken geleneksel kuralların işleyişini de geleneksel otorite tipi sağlar.

Buna karşın, geçmişten geleceğe süreklilik olarak tanımlanan gelenek, doğası gereği değişkendir⁵. Bir topluluğun gereksinimini karşılayan bir sosyal kurum ve temel değerler aynı kalmak şartıyla değişen ve gelişen ilişkiler ağı olarak içinde bulunduğu çevrenin sosyo-ekonomik durumuna göre davranış kalıpları geliştirir. Oransal ya da görelî denge çok uzun süre devam etse de biçim ve özellikleri değişir. Toplumsal değişme geleneğin belirlediği siyasal yapının içinde gerçekleştiğinden, geleneksel yapı büyük ölçüde bu değişimden etkilenmez, geleneksel toplumlarda değişme yavaş seyrederek. Bir toplumsal yapının geçirdiği yapısal değişim ve dönüşüm toplumsal ilişkilerin kendini yeni koşullara uyarlaması, bir önceki durumdan farklılaşması ve yeni durumda varlığını koruma çabasının sonucudur. Bu nedenle, dönüşümlerde farklar ve süreklilikler

bulunur. Aynı coğrafyayı paylaşan, ancak farklı yaşam tarzları süren topluluklar birbirini etkiler ve bazı küçük değişimler maddî kültüre yansır. Mekânsal değişim (göçler, sürgünler vb.) geleneklerdeki değişimi büyük ölçekte etkilerken, zamansal değişim gündelik hayata yansır. Yerleşme birimi ve buna bağlı olarak oturlan mekân, yapı malzemesi, oturma biçimleri, ev içi mekânın paylaşımı, sofrâ düzeni, misafirlik biçimleri, çalışma alanları, kuşaklar arasındaki davranış biçimleri değişik ölçütlerde çeşitli değişimlere uğrar.

Yukarı Dicle havzasında Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında yürütülen kurtarma kazılarında açığa çıkan, Demir Çağı göçerlerinin mevsimlik barınakları ile basit el yapımı kapları, bu çağ boyunca bölgede yaşayan göçer toplulukların yaşam tarzı ve kültürel özelliklerine ilişkin veriler sunmuştur⁶ (Şekil 1). MÖ 11.-4. yüzyıllar arasında bölgede yerleşik tarımcı topluluklar, göçmenler, yarı göçer-yarı yerleşikler ile göçer topluluklardan oluşan karmaşık toplum yapısı ortaya çıkmıştır.

İnsanların bir yerden bir yere hareket halindeki yaşam tarzları, bu yaşam tarzını seçmelerinin nedenlerine bağlıdır. Yerleşik olup da ana yurdundan yeni yurduna göç eden topluluklar, zorunlu nedenlerle yer değiştiren

Şekil 1: Yukarı Dicle Havzasında Kazılan Demir Çağı Yerleşimleri / Iron Age Settlements Excavated in the Upper Tigris Region

göçmenlerdir. Yukarı Dicle havzasında Yeni Assur imparatorluğunun nüfus aktarımları politikası kapsamında bölgeye sürgün edilen topluluklar yeni kurulan köylere yerleştirilen göçmenlerdir⁷. Bu

¹ Edinsel 2014. Ayrıca Bkz. Malinowski 1990: 45; Haviland 2002: 313; Arkonaç 2001: 256.

² Shils 2002: 157.

³ Marshall 1999: 258-259.

⁶ MÖ 13 yüzyılda Yukarı Dicle havzasını fetheden Orta Assur krallarının savaştığı, sayıları 43, 23 ve 60 arasında değişen *Nairi* kralları, bu toplulukların *Nairi* kabileleri olabileceğini düşündürmüştür (Rothman 2004: 136-137). Orta Assur krallığının MÖ 11. yüzyıl ortalarında Yukarı Dicle Havzasından çekilmesi sonrasında bu göçer toplulukların kışlaklarını güneye taşıdığı anlaşılmıştır (D'Agostino 2011: 101-105, 111-114; Ökse 2015).

⁷ Assur İmparatorluğu MÖ 9. yy'dan itibaren sürdürdüğü sürgün ve yeniden yerleştirme politikaları kapsamında Kuzey Mezopotamya'da büyük kentler veya askeri karakollar arasına

yerleşmelerde çanak çömleğin tümüne yakını standart Yeni Asur kaplarından oluşmuştur ve hayvan kemikleri arasında çoğunluğu oluşturan domuz ve büyük baş hayvanlar, yerleşik çiftçiliğe işaret etmektedir.

Göçerler ise yaşamak için gerekli koşulları bulmak amacıyla sürekli olarak yer değiştirmek zorunda kalan topluluklardır ve hayvancılığa bağlı ekonomik düzenlerinden dolayı tüm üyeleri ve hayvan sürüleri ile uzun yollar kat ederek, tarım bakımından verimli olmayan otlaklardaki mevsimlik konaklama yerleri arasında hareket eder⁸. Bu topluluklar, en az değişim gösteren geleneksel toplum yapısına sahiptir. Göçebe yaşam tarzı ve gereklilikleri bir kültürel miras olarak aktarılır ve toplumsal ilişkilerde geleneksel davranış kalıpları, üretimde geleneksel araçlar kullanılır. Yukarı Dicle havzasında Demir Çağı göçerleri yaklaşık sekiz yüzyıl boyunca elde ettikleri kapları kullanmış⁹, bunların biçimleri de bu süre içerisinde devamlılık göstermiştir. Bu topluluklar geçici mevsimlik barınaklar olarak kullandıkları çukur evleri bu süre içerisinde değiştirmeden kullanmayı da sürdürmüşlerdir.

Geleneklerde devamlılık, dönüşüm ve değişimler toplumsal dinamiklere ve dış etkenlere göre biçimlenir. Bu topluluklar aynı güzergâhı takip etmeleri, aynı yerleşik topluluklarla ve aynı merkezi yönetimin yöneticileriyle etkileşim içinde olmaları durumunda değişime uğrar. Göçerlerin yerleşik düzene uyum sağlaması veya zorlanmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan kalıcı yerleşimler ile yaylalar arasında hareket eden topluluklar yarı göçer-yarı yerleşik olarak tanımlanır. Bunlar kısmen tarım ile de uğraşarak karma besin ekonomisi yürütür. Tarımcı-yerleşik veya hayvancı-göçer besin ekonomisi yürüten topluluklar, günümüze kadar aynı coğrafyada eşzamanlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yukarı Dicle havzasında yaşayan göçer topluluklardan bazıları Yeni Assur döneminde yarı göçer-yarı yerleşik topluluklara dönüşürken, maddi kültürlerinde ve yaşam tarzlarında devamlılığın yanı sıra bazı değişimler yaşanmıştır.

kurduğu yaklaşık 300 yeni küçük yerleşime sürgünler yerleştirilerek zorunlu hizmet (*ilku*) kapsamında tarım ürünleri yetiştirmiştir. Bkz. Oded, 1979: 59, 67-74; Postgate 1992, 249, 251, 256; Parker 1997: 87; 2001: 99; 2003: 520, 531, 536-541, 545, 552; Wilkinson ve diğ., 2005; Harmanşah, 2012; Radner 2012; Köroğlu 2016: 311; Rosenzweig 2016: 310; 2018: 1.

⁸ Khazanov 1984; Hançerlioğlu 1986: 158.

⁹ Kafkas Dağlarından Toros Dağlarına uzanan bölgede MÖ 14. yüzyıldan itibaren küçük dağınık yerleşimlerde, basit barınaklarda kullanılan el yapımı çanak çömlek, göçer topluluklarının maddi kültür kalıntıları olarak tanımlanmıştır. Bkz. Sagona 1999: 153; Bartl 2001: 384-385; Köroğlu 2003: 239; Güneri 2002: 26-34; Erdem 2009.

KONUTLAR VE YAŞAM TARZI

Höyük kazılarında açığa çıkan zayıf mimari izler, terk edilmiş yerleşim yerlerinin üzerine kurulan basit barınaklar, kulübeler, çadırlar veya çukur evlerin kalıntılarıdır. Kalıcı konutlar gibi uzun seneler kullanılmak üzere inşa edilme- yen geçici barınakların malzemesi de hafif ve ince olacağından, arkeolojik dolgularda ince bir kültür tabakası oluşturan basit mimarili küçük yerleşimlerden oluşmaktadır. Yaşamları hayvan sürülerine bağlı olan toplulukların mevsimlik devinimlere göre kullandığı geçici barınakları, buldukları bölgeye ve iklime göre farklı mimari özelliklere sahiptir. Geçici yerleşimlerde, kalıcı yapıların inşasında harcanan malzeme ve iş gücüne oranla çok daha az emek harcana- rak ve daha kısa sürede hazırlanan barınaklar kullanılmıştır. Arkeolojik bulgular göz önüne alındığında, gerek evlerin ve barınakların yapım tarzı ve gerekse bu barınaklarda kulla- nılan el yapımı ve açık havada pişirilen kapların özellikleri, aralarında sınıfsal farklılık bulunmayan çekirdek ailelerden oluşan eşitlikçi bir toplum yapısını yansıtmaktadır.

DEVAMLILIK: MEVSİMLİK BARINAKLAR VE GÖÇERLİK

Yuvarlak planlı çukur barınaklar Yukarı Dicle Havzasında seramik öncesi Neolitik dönemin erken evresinde (MÖ 9500-8500) yaşayan avcı toplayıcıların kullandığı en erken barınak tipidir¹⁰. Arslantepe'nin MÖ 2700-2600 yıllarına tarihlenen VIC evresinde ortaya çıkan, tabanları kısmen toprağa gömük yuvarlak kulübelerin toprak sıvalı tabanlarına çatıyı taşıyıcı direklerin yerleştirildiği yuvalar açılmıştır¹¹. Kenantepe, Salat Tepe III ve Hirbemendon D alanında tabanları üzerinde at nalı biçimli ocaklar bulunan, çapları 3-5 m arasında değişen, yaklaşık 2m derinlikte dairesel çukur barınaklar Orta Assur dönemi sonrasında ortaya çıkmıştır¹² (Şekil 2). Toprağın en iyi ısı yalıtımını sağlayan malzeme olmasından dolayı, tabandaki ocaklar, hanenin ısıtılması için yeterli olmuş görünmektedir. Yüz ölçümleri 7-20 metrekare arasında değişen çukur evlerde 6-10 kişinin yaşayabileceği hesaplanmıştır. Kısmen toprağa gömük taş duvarlı barınaklar bazı Doğu Anadolu yaylalarında yakın zamana kadar kullanılmıştır¹³.

Yukarı Dicle havzasında geçici mevsimlik barınaklarda yaşam Demir Çağı boyunca kesintisiz sürmüştür. Salat Tepe'deki çukur barınaklar Orta Assur sonrasından Hellenistik döneme kadar değişim göstermeden

¹⁰ Rosenberg 2007; Özkaya/San 2007; Erim Özdoğan 2007: 65, şek. 8; Karul 2011; Willcox/Savard 2011.

¹¹ Frangipane 2012: 253-255; Işıklı 2011: 83-96; Marro 2011: 296, 302, 304.

¹² Parker ve diğ. 2002: 616, 634; Matney ve diğ. 2002a: 524; 2002b: 66; 2004: 387-396; Laneri ve diğ. 2006, 155; Ökse / Görmüş 2009; Guarducci/Laneri 2010: 21, 27, 33, 51.

¹³ Yakar 2000: 206, fig. 82.

Şekil 2: Salat Tepe IIIB Evresine Ait Çukur Ev (Kazı Arşivi) / Pit-House From Salat Tepe Period IIIB (Excavation Archive)

sürmüştür. Bu durum, bazı yerel toplulukların yaşam tarzının gerektirdiği geleneksel barınak tipini değiştirmedini, bazı toplulukların Yeni Assur döneminde kalıcı mevsimlik barınaklar kullanmasına karşın, geleneksel yaşamın sürdüğünü göstermektedir.

DEĞİŞİM: KALICI BARINAKLAR VE YARI GÖÇERLİK

Kalıcı yaylalar Yeni Assur döneminde kullanılmıştır. Assur'lu yöneticiler bazı arazileri otlak olarak tahsis etmiş ve bu sistemi Ziyarettepe'deki (Tuşhan) saraydan yönetmişlerdir¹⁴. Ilısu Barajı İnşaat Sahasında yer alan Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) ve Kilokki Rabiseki yerleşimlerinde açığa çıkan, moloz taşlardan inşa edilmiş küçük mekânlardan oluşan konutlar, kalıcı yayla yerleşimleri olarak nitelenmiştir¹⁵.

Zeviya Tivilki'de açığa çıkan konutlarda genellikle bir ya da iki odalı birimlerde sekiler, birer ocak ve az sayıda depolama birimi bulunmaktadır ve mekânlar birer çekirdek ailenin kullanabileceği şekilde, ortalama 33-76 metrekare arasında değişen büyüklüklerde düzenlenmiştir¹⁶ (Şekil 3). Konutların yüz ölçümlerinden yola çıkılarak burada yaşayan topluluğun ortalama 100 kişiden oluşabileceği ön görülmüştür. Zeviya Tivilki'de açığa çıkan yapılardan birisinde çok sayıda depo birimi bulunması, aynı iç avluya açılan üç konuttan oluşması ve toplamda diğer konutların 2.5-3 katı alan kaplaması, bu birimi burada yaşayan topluluğun yöneticisinin kullanmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu yapılarda az sayıda buluntu ele geçmesi ve bunların büyük bölümünün kırık kap parçalarından oluşması, buralarda yıl boyunca yaşanmadığının kanıtı niteliğindedir. Yerleşimin kenarındaki yakma mezarlara bırakılan demir aletler ve az sayıda süs eşyası, burada eşitlikçi bir topluluğun yaşadığı izlenimini bırakmıştır.

¹⁴ Rosenzweig 2016: 308, 315, 317-322-326.

¹⁵ Bu yapılar Güneydoğu Anadolu'da halen yarı göçer toplulukların kullandığı mevsimlik taş yapılara benzerlik göstermektedir. Bkz. Ökse ve diğ. 2014: 31-51.

¹⁶ Ökse 2016: 60-61; 2018.

Şekil 3: Zeviya Tivilki Taş Mimari (Kazı Arşivi) / Stone Architecture From Zeviya Tivilki (Excavation Archive)

EŞYALAR VE YAŞAM TARZI

Göçer toplulukların sadece ihtiyaçları kadar eşya kullanır ve mevsimlik barınaklarında kırılan, bozulan ya da tekrar hızla üretilen eşyaları bırakırlar¹⁷. Arkeolojik kazılarda da taşımaya değer bulmadıkları ağır taş dibekler ile havaneleri veya kolaylıkla üretilen el yapımı basit pişirme kapları ile atık malzeme ele geçmektedir¹⁸. Arkeolojik kazılarda ele geçen, eski insan topluluklarının günlük yaşam düzeni ve beslenme alışkanlıklarını en iyi yansıtan malzeme grubu pişmiş toprak kaplardır. Kapların biçimleri besinlerin pişirilmesi, servis tarzı ve depolama alışkanlıkları bakımından farklı kültürel yapılara ışık tutabilecek niteliktedir.

Besinlerin bol su ile kaynatılması için derin ve şişkin gövdeli çömlekler kullanılırken, susuz pişirme ve kızartma işlemlerinde yayvan tava ve tepsi biçimli kaplar tercih edilmektedir (Şekil 4). Bir kültürde kullanılan pişirme kaplarının tek tipte olması sınırlı besin hazırlama alışkanlığına işaret ederken, bunların çeşitlilik göstermesi, farklı yemek pişirme tarzlarının uygulandığına ve sofraların daha zengin çeşitliliği olduğuna işaret edebilir.

Bir yerleşimde ele geçen kapların biçim ve işlevlerine göre farklı yoğunluklarda bulunması da farklı beslenme ve sofraya düzenlerine ışık tutacak niteliktedir (Şekil 5). Servis kaplarının ağırlıklı olarak derin çanaklardan oluşması ortaya getirilen yemeğin ortak tabak olarak bu çanaklardan yenmiş olabileceğine, buna karşın, derin çanakların daha az sayıda, sığ çanak ve tabakların daha yoğun ele geçmesi, bireysel tüketim kaplarının kullanıldığına işaret sayılabilecektir (Şekil 6). Düz tabaklarda katı besin maddelerinin, çanaklarda sulu besinlerin servis edildiğini düşünmek de olasıdır. Servis kapları arasında bardak olarak nitelenebilecek kapların bulunması da sıvı tüketim alışkanlıklarını gösterebilir. Bir yerleşim yerinde yoğun bardak kullanılması bireysel

¹⁷ Polat 2013: 75-76, 85; resim 129.

¹⁸ Bartl 1994; Parker 2001:174-177; Müller 2003: 139; Schachner 2003: 158; Ökse 2017.

Şekil 4: Pişmiş Toprak Kaplar. 1: Zeviya Tivilki'den Çark Yapımı Standart Yeni Assur Kapları; 2: Yerel El Yapımı Kaplar (üst sıra Salat Tepe, Zeviya Tivilki, Kilokki Rabiseki, alt sıra Salat Tepe ve Zeviya Tivilki) / Pottery. 1: Wheel-Made Standard New Assyrian Vessels from Zeviya Tivilki; 2: Handmade Local Vessels (upper row Salat Tepe, Zeviya Tivilki and Kilokki Rabiseki, lower row Salat Tepe and Zeviya Tivilki)

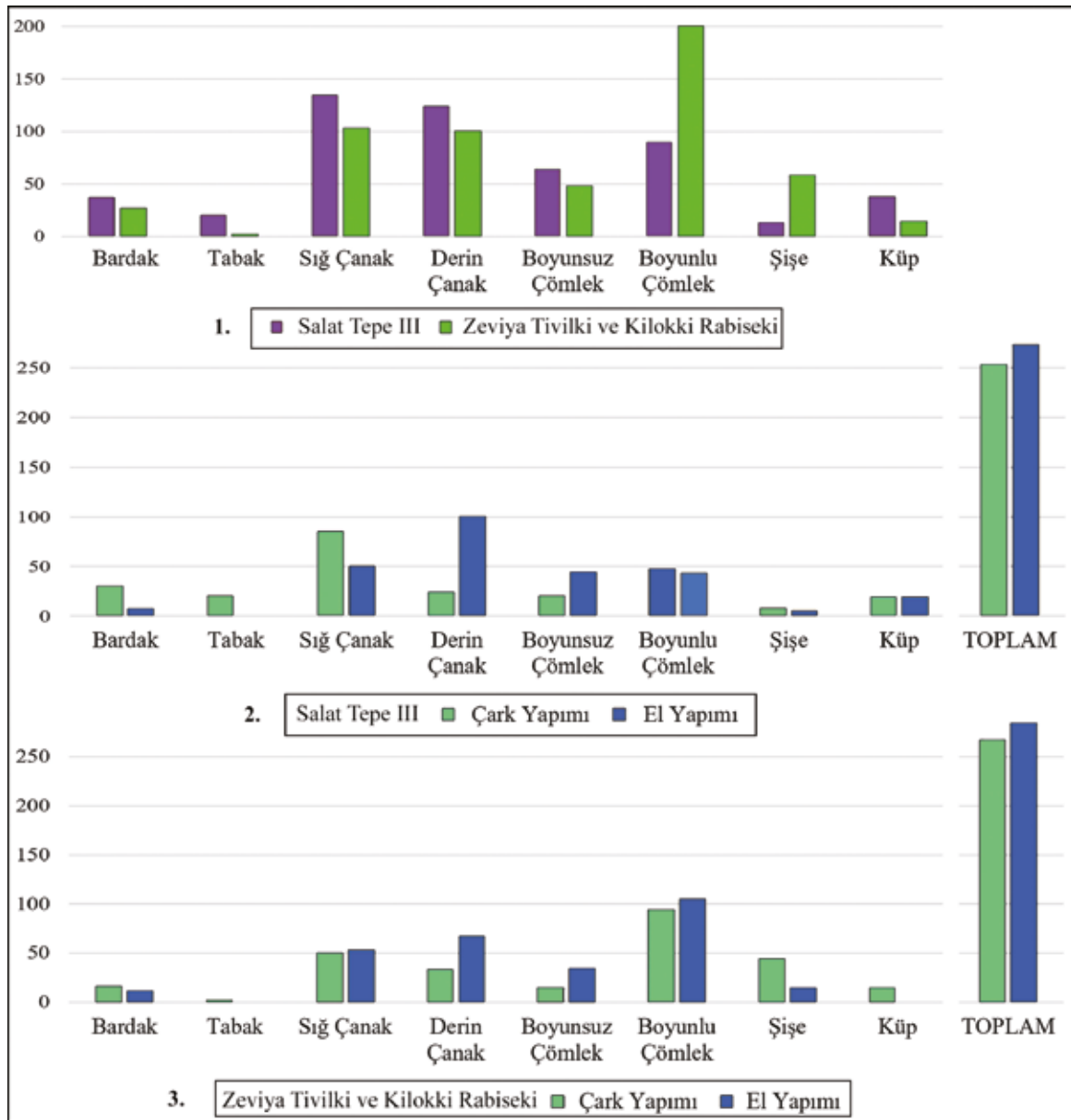
sıvı tüketim kaplarının kullanıldığına, az sayıda olması ise bunların çok kişi tarafından ortak kullanıldığına işaret sayılabilir (Şekil 7). Bunun dışında, kapların boyutları da yeme alışkanlıkları hakkında fikir verebilir. Örneğin küçük derin çanaklar bardak gibi kullanılabileceğinden, sıvı besin tüketilebilecek çukur tabaklardan kaşık yardımı ile besinin alınabileceği düşünülebilir. Bu da sofrada düzenindeki farklılıkları ortaya koyabilecek hareket noktaları olarak kullanılabilir.

Bir yerleşimde bulunan depolama kaplarının sayısı da besin saklama olanakları hakkında fikir verebilir (Şekil 8). Göçer toplulukların bu ağır kapları taşımalarının zor olacağı düşünüldüğünde, bu toplulukların yerleşimlerinde yoğun depolama kabı bulunması beklenmez. Örneğin, Salat Tepe'deki çukur barınaklarda yaşayan göçer topluluğa ait az sayıda boyunlu çömlek ve şişeye rastlanmış, buna karşın, yarı-göçer toplulukların kalıcı yaylalarında boyunlu çömlek ve şişe sayısı diğerinin iki katından fazla kullanılmıştır. Bu da yarı-yerleşik yaşam tarzı süren toplulukların kalıcı mevsimlik yerleşimlerde

besinlerini depoladıklarına ve olasılıkla bunları kışlık köylerine götürdüklerine işaret etmektedir.

DEVAMLILIK: GELENEKSEL BESLENME VE SOFRA DÜZENİ

Yukarı Dicle havzasında Demir Çağı göçerlerinin kullandığı el yapımı kapların biçimleri, boyutları ve boyut oranları dikkate alındığında, besinlerin sofrada tüketilme düzenine ilişkin veriler elde edilebilmektedir. El yapımı kaplar ağırlıklı olarak basit gövdeli çanaklar ile boyunsuz ve boyunlu çömleklerden oluşmuştur. Çanakların ağız çapları ile derinlikleri birbirine yakın olduğundan, tamamına yakını derin çanaklar olarak tanımlanabilmektedir. Besin tüketiminde kullanıldığı düşünülen bu kapların geniş iç hacimli olanlarının ortak, küçük iç hacimli olanlarının bireysel besin tüketiminde kullanılmış olmaları olasıdır. Boyunsuz çömleklerin pişirme kabı, boyunlu çömleklerin besin saklama kapları olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Bu tabloya göre kaplar kaynatılarak pişirilen sulu yemekler için uygun görünmektedir.

Şekil 5: Standart Fabrikasyon Kapların ve Yerel Kapların Sayısal Oranları. 1: Geçici Barınaklarda ve Kalıcı Yaylalarda, 2: Salat Tepe III Çukur Evlerinde, 3: Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) ve Kilokki Rabiseki'deki Kalıcı Yaylalarda / *Proportions of Standard Vessels and Local Vessels. 1: From Temporary Dwellings and Permanent Pastures, 2: From Pit-Houses at Salat Tepe III, 3: From Permanent Pastures in Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) and Kilokki Rabiseki.*

Yeni Assur İmparatorluğunun yıkılışı sonrasında Yukarı Dicle havzasında tekrar yerel karakteri ağır basan, silik izler bırakan mevsimlik yerleşmeler Hellenistik döneme kadar sürmüştür¹⁹. Taş yapıları olan kalıcı yaylalar azalmış, çukur evlerin kullanımı sürmüştür. Bu dönemde el yapımı kapların yanı sıra dönemin çark üretimi kaplarının da kullanılması, Orta Assur sonrasında başlayan yaşam tarzı ve besin ekonomisindeki devamlılığın yanı sıra, eşya tercihinde çeşitliliğin devam ettiğini, bu toplulukların bir önceki dönemde edindikleri yeni alışkanlıklarından bazılarından vazgeçemediklerini göstermiştir.

DEĞİŞİM: YENİ UNSURLAR KATILAN BESLENME VE SOFRA DÜZENİ

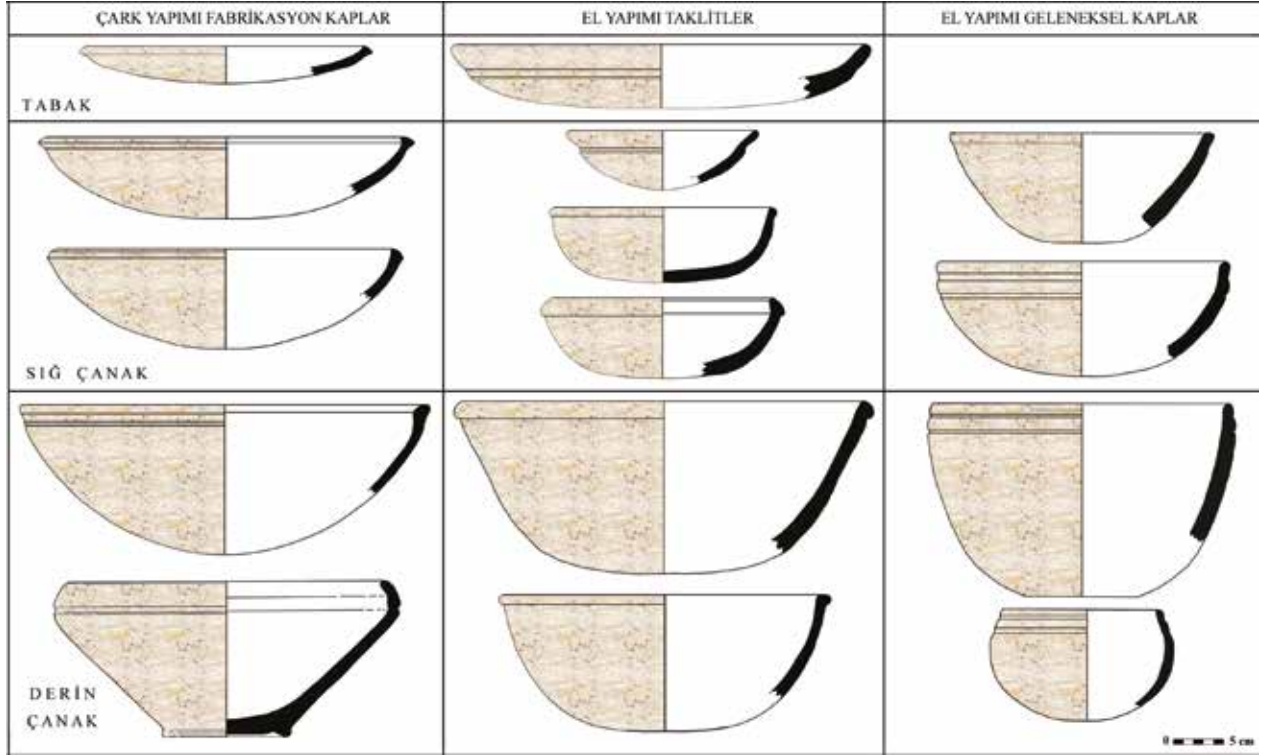
Yeni Assur krallarının bölgeye nüfus aktararak yerleşik çiftçiliği yoğunlaştırdığı²⁰ dönemde göçer topluluklar varlıklarını sürdürmüş²¹ ve bir bölümü de yarı yerleşik-yarı göçer yaşam tarzına dönmüştür²². Her iki yerleşim tipinde de geleneksel el yapımı kaplar ile çark yapımı standart kapların sayısı birbirine yakındır. Göçer ve yarı göçer yerleşimlerinde geleneksel el yapımı kapların biçimleri, boyutları ve oranları önceki dönemden farklıdır. Buna

²⁰ Parker 2003: 539-540.

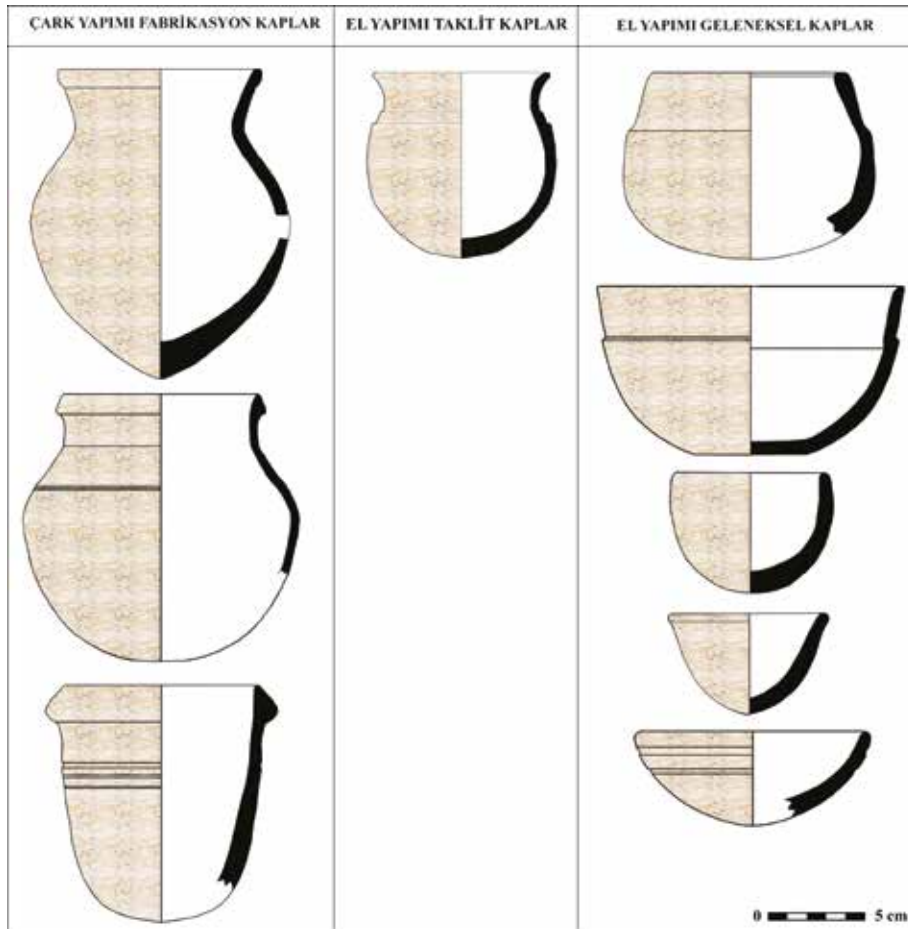
²¹ Ökse/Görmüş 2014: 240.

²² Ökse 2018.

¹⁹ Köroğlu 2008: 340-341; Ökse ve diğ. Baskıda.

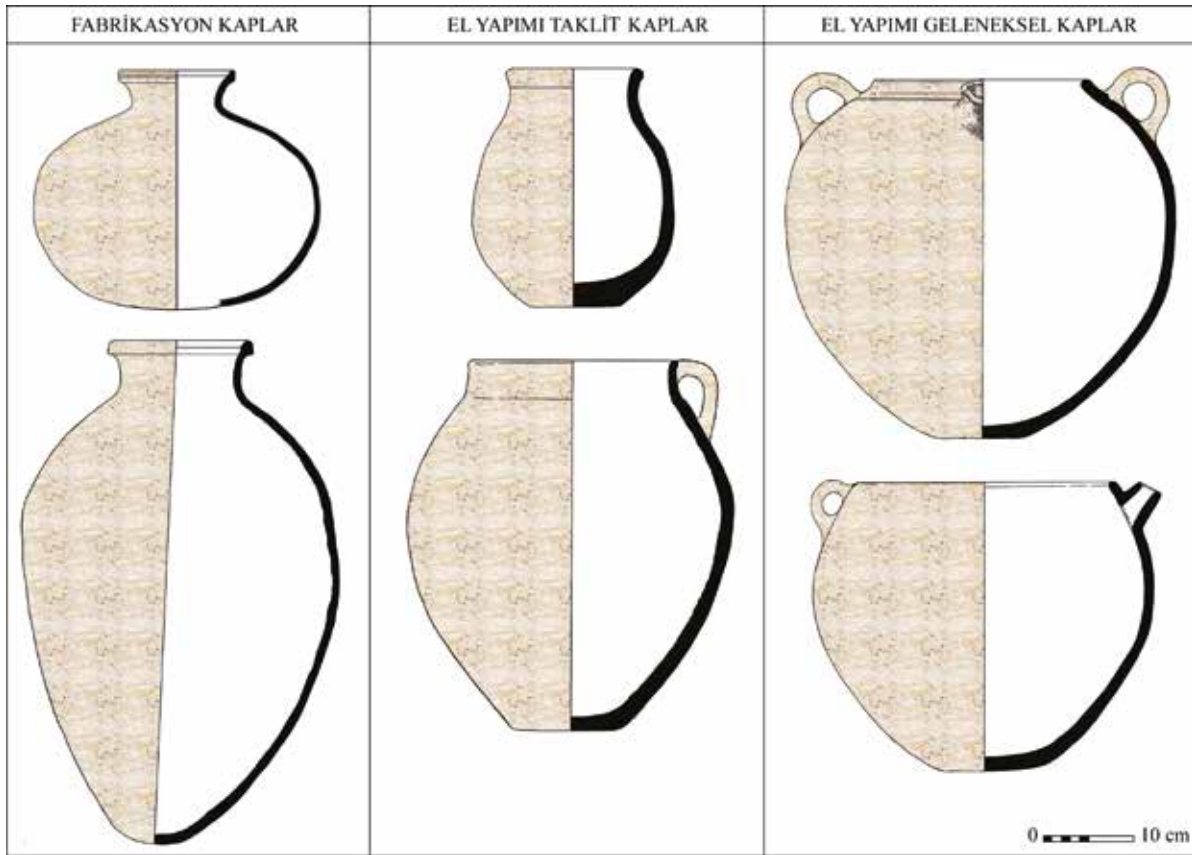

Şekil 6: Çanaklar. Çark Yapımı Fabrikasyon Kaplar (Salat Tepe), El Yapımı Taklit Kaplar (Salat Tepe), El Yapımı Geleneksel Kaplar (Zeviya Tivilki) / Bowls. Wheelmade Standard Vessels (Salat Tepe), Handmade Imitative Vessels (Salat Tepe), Handmade Traditional Vessels (Zeviya Tivilki).

Şekil 7: Bardaklar. Çark Yapımı Fabrikasyon Kaplar (Kilokki Rabiseki, Salat Tepe), El Yapımı Taklit Kaplar (Salat Tepe, Zeviya Tivilki, Kilokki Rabiseki), El Yapımı Geleneksel Kaplar (Zeviya Tivilki) / Bowls. Wheelmade Standard Vessels (Kilokki Rabiseki, Salat Tepe), Handmade Imitative Vessels (Kilokki Rabiseki), Handmade Traditional Vessels (Salat Tepe, Zeviya Tivilki, Kilokki Rabiseki).

Şekil 8: Çömlekler. Çark Yapımı Fabrikasyon Kaplar (Salat Tepe, Zeviya Tivilki), El Yapımı Taklit Kaplar (Salat Tepe, Zeviya Tivilki), El Yapımı Geleneksel Kaplar (Zeviya Tivilki) / *Wheelmade Standard Vessels (Salat Tepe, Zeviya Tivilki), Handmade Imitative Vessels (Salat Tepe, Zeviya Tivilki), Handmade Traditional Vessels (Zeviya Tivilki).*

karşın, göçer gruplar çukur barınaklarını ve yaşam tarzlarını değiştirmeden, bazı alışkanlıklarını değiştirmişlerdir.

Salat Tepe III çukur evlerinde bulunan el yapımı yerel kaplar ile çark yapımı standart kaplar biçim, boyut ve yoğunlukları bakımından karşılaştırılarak aralarında önemli farklılıklar tespit edilmiştir²³. Çarkta üretilen kapların yarısını oluşturan tabak ve çanaklar el yapımı sığ çanakların üç katından fazla sayıda olmasına karşın, el yapımı kapların yarısını oluşturan derin çanaklar çarkta üretilenlerin üç katından fazladır. Bunun yanı sıra geleneksel çanaklar genellikle derin, fakat küçük boyutlu, Yeni Assur çanakları sığ, ancak daha geniştir. Buna göre, geleneksel olarak sofrada küçük derin çanakları kullanan göçer toplulukları Yeni Assur döneminde yerleşik topluluklardan etkilenerek derinliği çok daha az, ama daha büyük çanakları tercih etmiştir. Çark üretimi bardakların elde üretilen bardakların dört katı fazla oluşu ve elde üretilen bardakların standart bardaklardan daha küçük hacimli ve daha kısa oluşu da benzeri bir farklılığı ortaya koymuştur. Standart Yeni Assur kaplarının elde üretilen taklitleri içerisinde de bardak ve çanaklar yoğunluktadır.

Bu durum, yerleşik toplulukların bireysel kaplar kullandığına ve sulu yemeklerin yanı sıra katı yemekleri de tükettiğine işaret etmektedir. Besin tüketimine yönelik kapların bu oranları dikkate alındığında, yerleşik topluluklar çorba benzeri etli yemeklerin yanı sıra tahıl, bakliyat, sebze gibi düz tabaklarda servis edilebilecek farklı yemek türlerini de tüketmiş görünmektedir. Yeni Assur döneminde yerli göçer toplulukları aynı coğrafyayı paylaştıkları yerleşik topluluklardan sofraya düzeni konusunda etkilenmiş görünmektedir. Buna karşın, el yapımı çömlekler çark yapımı çömleklerin 1,5 katıdır ve çapları çark yapımı olanlardan küçüktür. El yapımı çömlekler eşit sayıda boyunlu ve boyunsuz tiplere ayrılırken, çark yapımı çömleklerin dörtte üçüne yakını boyunludur. Bu da sofraya kaplarının aksine, pişirmede geleneksel kapların, besin depolamada standart çömleklerin tercih edildiğini göstermiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Arkeolojik bulgulardan yola çıkılarak ulaşılan bu sonuçların arkasında yatan nedenler ve bu değişim-dönüşüm süreçlerinin nasıl geliştiği, çeşitli sosyolojik ve arkeolojik yaklaşımlara göre yorumlandığında, ortaya çıkan tablo belirginleşmektedir.

²³ Emanet 2016: 46-49.

DÖNGÜSEL VE KÜLTÜR TARİHÇİLİĞİ YAKLAŞIMLARI

Sosyolojide uygarlıkların yükseliş ve düşüşlerindeki gelişme ve bozulma örüntülerine odaklanan döngüsel yaklaşım kapsamında, farklı toplumsal değişim kuramları geliştirilmiştir. İbn-i Haldun²⁴ gibi Oswald Spengler²⁵ de uygarlıkların biyolojik bir organizma gibi doğup büyüdüğü ve öldüğü, Arnold J. Toynbee de tarihin bir yükseliş ve çöküş döngüsü sergilediği, doğal ve diğer iç ve dış tehditlere karşı çözüm üreten toplumların varlığını sürdürdüğü görüşündedir²⁶. Alexandrovich Pitirim Sorokin'e göre ise toplumsal değişim bir farklılaşma ve bütünleşme sürecidir ve çöken kültürlerin bazı özellikleri yok olurken, bazı özellikleri varlığını sürdürür²⁷. Sosyo-kültürel sistemde değişimler zamanda ve mekânda gerçekleşen nitel ve nicel farklılaşmalar yoluyla gerçekleşir ve olgular aralarında anlamlı, nedensel bağlar kurar²⁸. Olguların rakamlarla ifade edilebilecek yönlerinde meydana gelen artış ve azalmalar ile sabitlikler, değişimin boyutunu verir. Göçer toplum yapısına dış faktörlerin belirlediği talepleri doğrultusunda eklenen yeni öğeler, mevcut öğeleri değiştirir ve dönüştürür²⁹.

Yukarı Dicle havzasındaki göçer grupların Yeni Assur döneminde çevrelerinden etkilenecek yarı yerleşik düzene geçmesi, çark yapımı kaplar kullanması ve bunları elde taklit etmesi farklılaşmalara, buna karşın eskiden kalan el yapımı yerel kapların kullanılması ve hayvancılığın ekonominin esasını oluşturmayı sürdürmesi, bütünleşmeyi sağlayan alt sistemlere örnek oluşturmaktadır.

Arkeolojik araştırmalarda elde edilen bulgular 20. yüzyılın ilk yarısında kültür tarihçiliği yaklaşımı ile değerlendirilmiştir. Kültürlerin etnik gruplarla özdeşleştirilmesi, kültürün göçler ve yayılışlarla ile diğer toplumlara geçtiği anlayışını temel alan Kültürel Süreklilik ve Yayılmacı Arkeoloji anlayışına göre kültürel benzerlikler ilişkilerden kaynaklanır ve birbiriyle ilişkili özellik ve kurumlardan oluşan "kültür kompleksleri" göç gibi dış etkilerle açıklanır. Bu yaklaşıma göre Yukarı Dicle havzasındaki bu topluluklar bir kültür grubu olarak ele alınıp, Orta Assur krallığı bölgeden çekilince kuzeyden bölgeye yapılan göçler ile ilişkilendirilebilir. Halk hareketliliği yoluyla bölgeye gelen göçer gruplar, Yeni Assur krallarının nüfus aktarımları ile güçlendirdiği yerleşik tarımcı nüfustan etkilenecek yarı yerleşik-yarı göçer yaşam tarzını benimseyip onların kullandığı

standart kapları da kullanarak sofrayı düzenlerini değiştirmişler, yerleşiklere benzemeye başlamışlardır. Buna karşın, kendi öz kültürleri olan el yapımı yerel kaplarını kullanmayı sürdürerek de devamlılığı sağlamışlardır. Assur sonrasında yarı yerleşik-yarı göçer toplulukların izlerinin kalmayışı, buna karşın göçer yaşam tarzının sürmesi de bu yaklaşıma göre öz kültürün devamlılığı şeklinde açıklanabilecektir.

YAPISALCI-İŞLEVSELÇİ VE SÜREÇSEL YAKLAŞIMLAR

Sosyolog Émile Durkheim'ın Yapısal-İşlevselci yaklaşıma göre toplumsal yapıda her unsurun bir işlevi vardır ve toplumsal değişim, işlevlerin yerine getirilmesi ile yakından ilişkilidir. Toplumsal değişime evrimci ve bütünleşmeci bir yaklaşım geliştiren Talcott Parsons toplumu, farklılaşmış kurumların birbirini tamamlayan işlevlere sahip olduğu, bir bütün olarak işleyen ve sürekli uyum üreten, kültürel sistemin belirlediği sınırları korumaya eğilimli bir sosyal sistem olarak tanımlar³⁰. Toplumsal sisteme uyum, hedefe ulaşma, bütünleştirme ve örüntüleri muhafaza etme işlevleri, sistemin varlığı için gereklidir.

Mübeccel B. Kıray'a göre toplumsal yapı mekân/çevre, nüfus, organizasyon ve değerler sisteminin karşılıklı etkileşimi ile uyum içerisinde³¹. Bu unsurlardan birisinin değişmesine bağlı olarak değişim ortaya çıkarken her unsur aynı hızda hareket etmez, toplumsal kurumlar eskinin örüntülerini belirli bir düzeyde sürdürür. Değişime rağmen eskiden beri elde üretilen yerel kapların kullanımının sürmesi de örüntüleri muhafaza etme işlevi ve M. Kıray'ın toplumsal kurumların eskinin örüntülerini belirli düzeyde sürdürme eğilimi kapsamındadır. Yeni Assur egemenliği sonrasında tekrar eski göçebe düzene dönüş de bu sayede kolay olmuş görünmektedir.

Robert K. Merton³² ise toplumsal yapı ile işlev arasında karşılıklı bir etkileşim öngörür. Gereksinimler karşılanıyorsa bir sistem işlevseldir, dengelidir ve varlığını sürdürür, aksi durumda değişme gereği ortaya çıkar. Yeni Assur sonrasında yarı göçer-yarı yerleşik yaşam tarzının değişmesi, bu işlevselci görüş bağlamında değerlendirilebilir.

Tarihsel bağlam yerine kültürlerarası Antropolojik yaklaşımlarla olguları açıklamaya çalışan³³. Süreçsel Arkeoloji yaklaşımı sistemlerin niçin ve nasıl değiştiğini, 1970'lerin sonlarına doğru geliştirilen Yapısal İşlevselci

²⁴ İbn-i Haldun 2011: 392-401.

²⁵ Spengler 1997: 128.

²⁶ Toynbee 1978: 182.

²⁷ Sorokin 1972: 256-258.

²⁸ Erkilet 2013: 17.

²⁹ Yazıcı 2016: 195.

³⁰ Parsons 1950; Aydın 2014.

³¹ Kıray 1964: 6.

³² Merton 1938.

³³ Shanks/Tilley 1987: 9-11; Gamble 2014: 23-26; Binford 1962.

Arkeoloji yaklaşımı ise sistemlerin işleyişini araştırır, insanların davranışlarının incelenmesine odaklanır³⁴. Maddî kültür kalıntılarındaki farklılaşmaları kültür ilişkileri olarak tanımlayan Düzgüsel (Normatif) Arkeoloji yaklaşımında, kültürün aralarındaki toplumsal mesafeler kapsamında kuşaktan kuşağa aktarıldığından hareketle kültür birimleri birbirinden ayrılarak değerlendirilir³⁵. Etnoarkeoloji yöntemi ile olguların canlandırılması esasına dayanan Ara Bağlayıcı Kuram, kültürlerin oluşum, gelişim ve değişim süreçlerinde nelerin varlığını sürdürdüğünden hareket eder³⁶.

Yukarı Dicle havzası göçer toplumunun kap üreticileri yerleşiklerin kullandığı standart kaplardan etkilenerek kendi teknolojileriyle yeni ve karma biçimler üretmiştir. Bu topluluklarının kullandığı kapların benzerlikleri ve farklılıklarının birbirleri ile olan ilişkileri analiz edilerek ve kap biçimleri ve boyutları ön plana çıkartılarak, insanların yaşam tarzlarındaki değişimler belirlenmiştir. Salat Tepe'deki Yeni Assur dönemi çukur barınaklarında ele geçen el yapımı kaplarla standart kapların aynı oranda olması aynı döneme tarihlenen kalıcı mevsimlik yerleşmelerle (Zeviya Tivilki) benzeşmektedir. Standart kapların kalıcı mevsimlik yerleşimlerde bir yüzyıl sonra daha da yoğun kullanılması (Kilokki Rabiseki), yarı yerleşik yaşama geçenlerde yerleşik kültürün baskınlaşma eğilimini göstermiştir. Bunun yanı sıra, yerli kap üreticisinin bir sonraki kuşağa aktardığı bilgilerin sürmesi, bu grupların Assur sonrasında tekrar geleneksel kültürlerine dönüşlerini kolaylaştırmış görünmektedir.

Sosyolog Ralph Dahrendorf'a göre her toplumda kaçınılmaz olarak her unsur, her an yaşanan bir değişime tabidir³⁷. Toplumsal bütünleşmenin temeli uzlaşma değil, otorite konumundakilerin kitlelere baskı ile boyun eğdirme gücüdür. Bu yaklaşıma göre göçerlerin yarı yerleşik yaşam düzenine geçişi, uyumdan çok baskıya boyun eğme olarak tanımlanabilecektir. Örneğin, 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı devlet politikaları gereğince göçerler yaylak ve kışlak olarak kullandıkları birçok yerde sürekli yerleşmişlerdir³⁸. Bu durum toplumsal değişimleri ekonomik ve sosyal çatışmalarla açıklayan Marksist Arkeoloji yaklaşımları ile uyumlu görünmektedir. Yukarı Dicle havzasında Yeni Assur döneminde nüfus aktarımları ile tarımcı köylerden oluşan yerleşik topluluklar oluşturulması sırasında bazı göçer grupların, kendilerine uygulanan sistematik baskı sonucu yarı yerleşik yaşam tarzına geçmesi, bölgede görülen değişim ve dönüşümün bu yaklaşım kapsamında yorumlanmasına olanak vermiştir.

Charles Darwin'in evrim kuramının etkisiyle Sosyolog William Fielding Ogburn'a göre toplumsal değişme buluş, birikim, yayılma ve uyum sağlama ekseninde şekillenen kültürel evrimin bir sonucudur³⁹. Zihinsel yetenek, toplumsal talep ve kültürel öğelere bağlı olarak gerçekleşen yeni buluşlar kültürel tabana yayılır ve toplumsal sistem kendisini buna göre yeniden düzenler. Göçer gruplarda üretimde geleneksel araçlar kullanılması fiziksel koşullar, teknolojik imkânlar ve başka toplumlarla etkileşimden uzak olmaları nedeniyle yeni teknolojilerin üretilmemiş veya üretilmiş yeni teknolojiler kullanılmamıştır⁴⁰. Buna karşın, toplumsal değişim, göçer grupların kullandığı araç ve gereçlerde de değişimi beraberinde getirmiş, yerleşik toplumun yaşantısına taklit yoluyla uyum sağlanmıştır⁴¹. Yukarı Dicle havzasındaki göçebe toplulukların Yeni Assur döneminde yarı yerleşik-yarı göçer yaşam tarzına geçmeleri ve çark yapımı kapları da kullanmaları bu önerilere örnek oluşturmuştur.

1960'lı yıllarda gelişen karmaşık sistemler yaklaşımı, Sosyoloji ve Antropolojide Yeni-Evrimci açıklamalara neden olmuştur. Julian H. Steward, Kültürel Çevrebilim Kuramında, benzer çevre koşullarında yaşayan toplumların benzer kültürlere sahip olduğunu ve insanlık tarihinde aileden devlete doğru bir evrim olduğunu savunur⁴². Biyolojik evrimin kültürlerin gelişimi için de söz konusu olduğunu savunan Evrimci (Yeni-Darwin'ci) Arkeoloji akımında bir toplumun yaygın kültürel özelliklerinin başka süreçlerden etkilenmesi, nüfus aracılığıyla aktarımı, maddî kültür öğelerinin bir kültürden diğerine seçilerek alındığı ve kültürün buna göre yeniden biçimlendiği esastır⁴³. Yukarı Dicle havzasında göçer ve yarı göçerlerin yerleşiklerin çark üretimi kaplarını da kullanması ve taklitlerini de üretmesinin yanı sıra yaşam tarzlarını ve ekonomilerini fazla değiştirmemeleri, kültürel seçilime örnek oluşturabilecektir.

Bu analizlerden yola çıkılarak bu toplulukların bir ekonomik düzen çerçevesinde yaşamlarını sürdürdükleri, bu ekonominin getirdiği yaşam tarzının otlaklar arasında hareket eden göçer yaşam olduğu ön plana çıkar. Yeni Assur döneminde sayısı artan yerleşik topluluklardan etkilenme, bazı grupların yarı yerleşik yaşamı tercih ettiği, sofr düzenlerini onlara benzettiği, ancak, besin ekonomisinin hayvancılığa dayalı olması nedeniyle, kışlak ve yaylaklar arasında hareket ettikleri anlaşılır. Bu değişim ve dönüşüm, Yeni Assur tarım düzenlemelerinin de etkisiyle bir tercihe dönüşmüştür. Bir başka deyişle, farklı ekonomik ve toplumsal

³⁴ Trigger 2014: 303.

³⁵ Dinçol/Kantman 1969: 17-19.

³⁶ Gamble 2014: 30.

³⁷ Dahrendorf 1959: 162.

³⁸ Çiçek/Saydam 1996: 108-109; Yazıcı 2016: 197-198, 205.

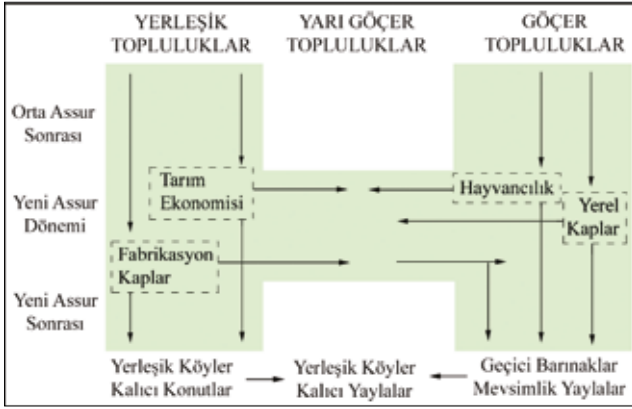
³⁹ Ogburn 1964.

⁴⁰ Yazıcı 2016: 201.

⁴¹ Güvenç 2008: 231.

⁴² Steward 1958; 1969.

⁴³ Gamble 2014: 23; Trigger 2014: 366.

Şekil 9: Dönemlere Göre Değişim ve Devamlılık / *Change and Continuity Throughout Periods*

düzenleri olan toplulukların aynı alanda yaşamaları ve çatışmaları, göçerlerin yerleşikliğe doğru geçirdikleri değişim aşamalarıdır. Buna göre, Assur sonrasında bu yaşam tarzının sürdürülmeye devam etmesi, siyasi baskının ortadan kalkmasından ve sürdürülmekte olan besin ekonomisinden kaynaklanmış olmalıdır.

POST-MODERN YAKLAŞIMLAR

Eski insanların sadece maddi kültür bakımından değil, birer toplumsal ve psikolojik varlık olarak nasıl yaşadıkları, nasıl davrandıkları, ne düşündüklerini anlamaya yönelik Post-Modern Arkeoloji yaklaşımları çeşitlidir. Davranışsal Arkeoloji buluntuları mekânsal ilişkilerle değerlendirme ve etnolojik maddi kültürle karşılaştırma yoluyla malzemelerin nasıl üretildiği, nasıl kullanıldığı ve nasıl dağıldığına ilişkin göstergelerin belirlenmesi ve kurgulanması yoluyla çözümler. Süreç Ötesi Arkeoloji yaklaşımı, arkeolojik bulgulardan elde edilen saptamaların nedenlerini sorgulayarak eski toplulukların değişen koşullara göre birbiri ve nesnelere bağ kuran bireysel ve kültürel uyumalara ve yenilenme prensibine dayalı yorumlama anlayışıdır⁴⁴. Yaşam tarzının yanı sıra üretim çeşitliliğinden kaynaklanan çevreye ve yeni düzene uyumu ön plana çıkarmaktadır.

Yukarı Dicle havzasında hayvancılıkla geçinen gruplarda göçerlikten yarı-göçerliğe dönüşüm eğiliminin nedenleri sorgulanabilecektir. Göçer grupların hareketli yaşam tarzı Yeni Assur döneminde ortaya çıkan yeni siyasi düzenden ve sayıları artırılan yerleşik topluluklardan önemli ölçüde etkilenmiş olmalıdır. Bu etki ister baskı ister özenme ve taklit nedeniyle olsun, bazı göçer grupların yarı yerleşik-yarı göçer yaşam tarzına dönüşümlerine neden olmuştur. Hayvancılığa dayalı besin ekonomisi, göçer grupların

oluşum esasıdır. Buna karşın, siyasi düzenin ortaya çıkardığı farklı üretimler, aynı coğrafyada yaşayan göçer ve yerleşik toplulukların değiş-tokuşuna yol açmış olmalıdır. Yarı yerleşik yaşam tarzında topluluğun bir bölümü hayvan sürüleriyle birlikte yaylalara göçerken, kalıcı yerleşimde yaşamaya devam eden nüfus da tarımla uğraşarak karma bir besin ekonomisini tercih etmiş görünmektedir.

Farklı ürünler ve aynı coğrafyayı paylaştıkları yerleşik komşularının değişik yaşam tarzlarının etkisi bununla kalmamış, yerel üretilen kapların dışında, yerleşiklerin kullandığı standart kapları kullanmalarını da sağlamıştır. Bu durumda göçerler, yarı yerleşik düzende yerleşik tarımcı komşularını gözlemleyerek taklit etmiş olmalıdır. Kullanım tercihinin çeşitlendiği, standart fabrikasyon kapların elde üretilen taklitlerinde de gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra, aynı tercih değişimi, salt göçer olarak yaşayan toplulukların çukur evlerinde de gözlenmiştir. Buna karşın, geleneksel olarak elde üretilen yerel kapların kullanımının sürmesi, büyük olasılıkla, yarı-yerleşik nüfusun bir bölümünün hayvan sürüleri ile yaylaya çıkmasından kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada arkeolojik kalıntıları incelenen topluluklar, yaşam tarzı ve besin ekonomisi bakımından yavaş değişim gösteren geleneksel bir toplum örneğidir. Değişim, politik uygulamalardan kaynaklanan, yarı yerleşik yaşam tarzının tercih edilmesi ve çevresindeki yerleşik topluluklardan etkilenen kap kacak tercihi üzerinden sofraya düzeni ve/veya pişirme alışkanlıklarında günlük yaşama yansıyan farklılıklarla tanımlanmıştır (Şekil 9). Sürekli göçen toplulukların bazılarının kalıcı yayla barınakları bulunan alanları tercih etmeleri de yaşam tarzındaki küçük ölçekli bir değişime arkeolojik örnek oluşturmuştur.

Yeni Assur dönemi sonrasında ortaya çıkan yeni durum, bu grupların tekrar eski yaşam düzenlerine dönüş yapmalarında etken olmuş görünmektedir. Eskiden beri sürdürdükleri hareketli yaşam tarzı ile hayvancılık ve el üretimi kapların devamlılığının yanı sıra, artık yarı yerleşik yaşam tarzının ve karma ekonominin yürütülmediği anlaşılmaktadır. Geleneksel üretimin ve hayvancılığın muhafaza edilmesi, bu toplulukların Assur sonrasında tekrar eski geleneklere ve göçer yaşam tarzına dönüşlerini kolaylaştırmış görünmektedir. Diğer taraftan, çark üretimi standart kapların bu dönemde de sürmesi, bazı kültürel değişimlerin terk edilmediğini, değişen koşullarda da sürdürdüğünü göstermiştir.

⁴⁴ Gamble 2014: 23; Hodder 2013; Hodder/Hudson 2009: 27.

KAYNAKÇA

- ARKONAÇ, S. A. 2001.
Sosyal Psikoloji, İstanbul.
- AYDIN, K. 2014.
“Yapısal İşlevselci Teori ve Toplumsal Tabakalaşma”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 5/8. (2014): 213-239.
- BARTL, K. 1994.
“Die frühe Eisenzeit in Ostanatolien und ihre Verbindungen zu den benachbarten Regionen”, *Baghdader Mitteilungen* 25. (1994): 473-518.
- BARTL, K. 2001.
“Eastern Anatolia in the Early Iron Age”, *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorderer- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend* (Eds. R. Eichmann/H. Parzinger). Bonn: 383-410.
- BINFORD, L. R. 1962.
“Archaeology as Anthropology”, *American Antiquity* 28/2. (1962): 217-225.
- ÇİÇEK, K./A. SAYDAM 1996.
“Osmanlı Devletinde Nüfus Hareketleri ve Yerleşme”, *Yeni Türkiye* 2/8. (1996): 102-124.
- D’AGOSTINO, A. 2011.
“The Upper Khabur and Upper Tigris Valleys between the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age: An Assessment of the Archaeological Evidence (Settlement Patterns and Pottery Assemblages)”, *Empires after the Empire. Anatolia, Syria and Assyria After Suppiluliuma II (ca. 1200/800-700 B.C.)* (Ed. K. Strobel). Firenze: 87-137.
- DAHRENDORF, R. 1959.
Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford.
- DİNÇOL, A. M./S. KANTMAN 1969.
Analitik Arkeoloji: Denemeler, Anadolu Araştırmaları III. İstanbul.
- DOĞAN, İ. 2000.
Sosyoloji. İstanbul.
- DÖNMEZER, S. 1982.
Sosyoloji. Ankara.
- EDİNSEL, K. 2014.
Sosyolojik Düşünme ve Çözümleme 1: Etkenler, Oluşum Süreçleri ve Etkiler. Auguste Comte, Herbert Spencer, Karl Marx ve Friedrich Engels, Emile Durkheim, Max Weber. İstanbul.
- EMANET, A. 2016.
“Yukarı Dicle Havzasında Göçer Topluluklarının Kullandığı Yeni Assur Kapları: Salat Tepe Örneği”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)* 4 (Haziran 2016): 41-60.
- ERDEM, A. Ü. 2009.
“Van Gölü Havzasında Bulunan Demir Çağı Yivli Çanak Çömleğinin Urartu Kalelerindeki Varlığı”, *Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat, Altan Çilingiroğlu’na Armağan* (Eds. H. Sağlamtimur/E. Abay/Z. Derin/A. Ü. Erdem/A. Batmaz/F. Dedeoğlu/M. Erdalkıran/M. B. Baştürk/E. Konakçı). İstanbul: 299-307.
- ERİM ÖZDOĞAN, A. 2007.
“Çayönü”, *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Eds. M. Özdoğan/N. Başgelen). İstanbul: 57-97.
- ERKİLET, A. 2013.
Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları. Ankara.
- FOUCOULT, M. 1999.
Bilginin Arkeolojisi (Çeviren V. Urhan). İstanbul.
- FRANGIPANE, M. 2012.
“The Collapse of the 4th Millennium Centralised System at Arslantepe and the Far-Reaching Changes in 3rd Millennium Societies”, *Origini* 34. (2012): 237-260.
- GAMBLE, C. 2014.
Arkeolojinin Temelleri (Çeviren D. Kayıhan). İstanbul.
- GIDDENS, A. 1998.
Modernliğin Sonuçları (Çeviren E. Kuşdil). İstanbul.
- GIDDENS, A. 1999.
Toplumun kuruluşu (Çeviren H. Özel). Ankara.
- GUARDUCCI, G./N. LANERI 2010.
“Hirbemerdon Tepe During the Iron Age Period: A Case Study in the Upper Tigris River Region”, *Anatolica* 36. (2010): 17-65.
- GÜNERİ, S. 2002.
“Cultural Connections between Anatolia and Caucasus-Central Anatolia During the Late Bronze Age-Early Iron Age in the Light of the 1987 Sos Höyük Excavations and North-eastern Turkey Surveys, Carried out Between 1985-1997”, *Anatolia Antiqua* 10. (2002): 11-77.
- GÜVENÇ, B. 2008.
Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları. Ankara.

HANÇERLİOĞLU, O. 1986.
Toplumbilim Sözlüğü. İstanbul.

HARMAŞAH, Ö 2012.

“Beyond Aşşur: New Cities and the Assyrian Politics of Landscape”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 365. (2012): 53-77.

HAVILAND, W. 2002.

Kültürel Antropoloji. İstanbul.

HODDER, I. 2013.

“Post Süreçsel ve Yorumlamalı Arkeoloji”, *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar* (Çeviren S. Somuncuoğlu) (Eds. C. Renfrew/P. Bahn). İstanbul: 227-233.

HODDER, I./S HUTSON. 2010.

Geçmiş Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar (Çeviren B. Toprak/E. Rona). Ankara.

IŞIKLI, M. 2011.

Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi. İstanbul.

İBN HALDUN 2011.

Mukaddime, Cilt 1 (Ed. S. Uludağ). İstanbul.

KARUL, N. 2011.

“Gusir Höyük”, *The Neolithic in Turkey: The Tigris Basin* (eds. M. Özdoğan/N. Başgelen/P. Kuniholm). İstanbul: 1-17.

KHAZANOV, A. M. 1984.

Nomads and the Outside World (Çeviren J. Crookenden). Madison.

KIRAY, M. B. 1964.

Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası. Ankara.

KÖROĞLU, K. 2003.

“The Transition from Bronze Age to Iron Age in Eastern Anatolia”, *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions* (Eds. B. Fischer/H. Genz/E. Jean/K. Köroğlu). İstanbul: 231-244.

KÖROĞLU, K. 2008.

“Yukarı Dicle Bölgesinde yeni Asur Krallığı Sonrasına İlişkin Kültürel Değişimin Tanımlanması: Geç Demir Çağı ve Hellenistik Dönem’ in İzleri”, *Muhibbe Darga Armağanı* (Eds. T. Tarhan/A. Tibet/E. Konyar), İstanbul: 335-343.

KÖROĞLU, K. 2016.

“Archaeological evidence for the provincial system of the Neo-Assyrian empire in Anatolia”, *The Provincial*

Archaeology of the Assyrian Empire, McDonald Institute Monographs (Eds. J. MacGinnis/D. Wicke/T. Greenfield). Cambridge: 309-320.

LANERI, N./A. D’AGOSTINO/M. SCHWARTZ/S. VALENTINI/G. PAPPALARDO 2006.

“Preliminary Report of the Archaeological Excavations at Hirbemerdon Tepe, Southeastern Turkey”, *Anatolica* 32. (2006): 153-188.

MALINOWSKI, B. 1990.

İnsan ve kültür (Çeviren M. F. Gümüş). Ankara.

MARRO, C. 2011.

“Eastern Anatolia in the Early Bronze Age”, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (Eds. S. R. Steadman/G. McMahon). Oxford: 290-312.

MARSHALL, G. 1999.

Sosyoloji Sözlüğü (Çeviren O. Akınhay/D. Kömürcü). Ankara.

MATNEY, T./M. ROAF/J. MCGINNIS 2002a.

“Archaeological Excavations at Ziyaret Tepe, Diyarbakır Province, 2000”, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (Eds. N. Tuna/J. Greenhalgh/J. Velibeyoğlu). Ankara: 517-547.

MATNEY, T./M. ROAF/J. MCGINNIS/H. McDONALD 2002b.

“Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2000 and 2002”, *Anatolica* 28. (2002): 47-89.

MATNEY, T./M. ROAF/J. MCGINNIS/H. McDONALD 2004.

“Excavations at Ziyaret Tepe, 2001”, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (Eds. N. Tuna/J. Greenhalgh/J. Velibeyoğlu). Ankara: 387-423.

MERTON, R. K. 1938.

“Social Structure and Anomie”, *American Sociological Review* 3/5. (1939): 672-682.

MÜLLER, U. 2003.

“A Change to Continuity: Bronze Age Traditions in Early Iron Age”, *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions* (Eds. B. Fischer/H. Genz/E. Jean/K. Köroğlu). İstanbul: 137-149.

ODED, B. 1979.

Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire. Wiesbaden.

- YUKARI DICLE HAVZASINDA DEMİR ÇAĞI GÖÇERLERİNDE DEVAMLILIK, DÖNÜŞÜM VE DEĞİŞİM: BİR SOSYAL ARKEOLOJİK DEĞERLENDİRME
- OGBURN, W. F. 1964.
Culture and Social Change. Chicago.
- ÖKSE, A. T. 2015.
“Doğu Anadolu Demir Çağı Kültürünün Güneye Yayılımı: Yukarı Dicle Havzasından Yeni Bulgular”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler II* (Eds. M. Işıklı/B. Can). New Castle: 262-270.
- ÖKSE, A. T. 2016.
“Yukarı Dicle Havzası Tunç ve Demir Çağları Kırsal Yerleşimlerinde Nüfus Hesabı Üzerine bir Uygulama”, *TÜBA-AR 19*. (2016): 47-67.
- ÖKSE, A. T. 2017.
“Salat Tepe IV Mevsimlik Barınakları: Yukarı Dicle Havzasında Orta Çağ ve Sonrasında Göçerler”, *TÜBA-AR 21*. (2017): 149-174.
- ÖKSE, A. T. 2018.
“Dicle Vadisi’nde Yeni Assur Dönemi Mevsimlik Köyleri: Kilokki Tarlası, Kumru Tarlası, Salat Tepe”, *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı* (Eds. K. Köroğlu/S. F. Adalı). İstanbul: 436-452.
- ÖKSE A. T./A. GÖRMÜŞ 2009.
“Nomadic Way of Life in the Early Iron Age: A Study on the Evidence from Salat Tepe in the Upper Tigris Region”, *Proceedings of the XII. Symposium on Mediterranean Archaeology, BAR S 1909* (ed. H. Oniz). Oxford: 165-172.
- ÖKSE A. T./A. GÖRMÜŞ 2014.
“Demir Çağında Salat Tepe”, *Scripta: Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar, Veli Sevin’e Armağan* (Ed. A. Özfirat). İstanbul: 233-255.
- ÖKSE, A. T./N. ERDOĞAN/A. GÖRMÜŞ/E. ATAY/A. ÖNCÜ/A. YÜCEL/A. A. BAYRAKTAR/B. YÜCEL/H. LEVENT/H. AKAN/Y. ERDAŞ/M. EROĞLU/A. GÜNEŞ/Y. ATAY/S. TORPİL/Z. HAMİOĞLU GÜNEŞ/V. GÜRDİL ÖNCÜ/M. TURAN/S. ALTUN 2014.
İlusu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi I: Demir Çağı. Mardin.
- ÖKSE, A. T./A. GÖRMÜŞ/I. T. ÖNEN/İ. ÇETİNKAYA/A. EMANET/E. BOZKURT/F. TAĞMA/E. OYBAK DÖNMEZ/D. SİLİBOLATLAZ BAYKARA (baskıda).
Salat Tepe Kazıları I: Demir Çağı.
- ÖZKAYA, V./O. SAN 2007.
“Körtik Tepe”, *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Eds. M. Özdoğan/N. Başgelen). İstanbul: 21-36.
- PARKER, B. J. 1997.
“The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective”, *Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project* (Eds. S. Parpola/R. M. Whiting). Helsinki: 217-244.
- PARKER, B. J. 2001.
The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project. Helsinki.
- PARKER, B. J. 2003.
“Archaeological Manifestations of an Empire: Assyria’s Imprint on Southeastern Anatolia”, *American Journal of Archaeology 107/4*. (2003): 525-558.
- PARKER, B. J./A. CREEKMORE/E. MOSEMAN/S. SASAKI 2002.
“The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Report from the Year 2000 Excavations at Kenan Tepe”, *İlusu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (Eds. N. Tuna/J. Velibeyoğlu). Ankara: 613-643.
- PARSONS, T. 1950.
“The Prospects of Social Theory”, *American Sociological Review 15/1*. (1950): 3-16.
- POLAT, F. 2013.
Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi. İstanbul.
- POSTGATE J. N. 1992.
“The land of Assur and the yoke of Assur”, *World Archaeology 23/3*. (1992): 247-263.
- RADNER, K. 2012.
“Mass Deportation: The Assyrian Resettlement Policy”, *Assyrian Empire Builders*. London. <http://www.ucl.ac.uk/sargon/essentials/governors/massdeportation/> (Erişim: 02.07.2018)
- ROSENBERG, M. 2007.
“Hallan Çemi”, *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Eds. M. Özdoğan/N. Başgelen). İstanbul: 1-11.
- ROSENZWEIG, M. S. 2016.
“Cultivating Subjects in the Neo-Assyrian Empire”, *Journal of Social Archaeology 16/3*. (2106): 307-334.
- ROTHMAN, M. 2004.
“Beyond the Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods”, *A View from the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (Ed. A. G. Sagona). Herent: 121-178.

SAGONA, A. G. 1999.

“The Bronze Age-Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük”, *Anatolian Studies* 49. (1999): 153-157.

SCHACHNER, A. 2003.

“From the Bronze to the Iron Age: Identifying Changes in the Upper Tigris Region: The Case of Giricano”, *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions* (Eds. B. Fischer/H. Genz/E. Jean/K. Köroğlu). İstanbul: 151-163.

SHANKS, M./C. TILLEY 1987.

Social Theory and Archaeology. Albuquerque.

SHILS, E. 2002.

“Gelenek (Çeviren H. Arslan)”, *İnsan Bilimlerine Prolegomena* (Ed. H. Arslan). İstanbul.

SOROKIN, A. P. 1972.

Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri (Çeviren M. Tunçay). Ankara.

SPENGLER, O. 1997.

Batının Çöküşü (Çeviren G. Scognamillo/N. Sengelli). İstanbul.

STEWART, J. H. 1958.

“Problems of Cultural Evolution”, *Evolution* 12/2. (1958): 206-210.

STEWART, J. H. 1969.

“Cultural Evolution”, *Scientific American* 194. (1969): 69-80.

STOWASSER, B. 1984.

“İbn Khaldun’un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü (Çeviren N. Abadan-Unat)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 39/1. (1984): 185-190.

TOYNBEE, A. 1978.

Tarih Bilinci, Cilt 1 (Çeviren M. Belge). İstanbul.

TRIGGER, B. G. 2014.

Arkeolojik Düşünce Tarihi (Çeviren F. Aydın). İstanbul.

WILKINSON, T. J./J. UR/E. BARBANES WILKINSON/M. ALTAWHEEL 2005.

“Landscape and Settlement in the Neo-Assyrian Empire”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 340. (2005): 23-56.

WILLCOX, G./M. SAVARD 2011.

“Botanical Evidence for the Adoption of Cultivation in Southeast Turkey”, *The Neolithic in Turkey: The Euphra-*

tes Basin (Eds. M. Özdoğan/N. Başgelen/P. Kuniholm). İstanbul: 267-280.

YAKAR, J. 2000.

Ethnoarchaeology of Anatolia, Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages. Tel Aviv.

YAKAR, J. 2014.

Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları I. İstanbul.

YAZICI, M. 2016.

“Göçerlerde Toplumsal Yapı ve Çöküş Üzerine Kuramsal bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/1 (2016): 191-208.